

overtuiging stond voor hem centraal, verkondigde in elke omgeving maar tegelijkertijd medestanders zoekend, ook buiten directe eigen groep. Beuker was geen vertegenwoordiger van een streng behoudende bevindelijke of evangelische subjectivistische stroming. Beuker vertegenwoordigde wel een laagkerkelijke traditie van vrije kerken. Een stroming die het gereformeerde stelde boven de omringende nationale of sociale gemeenschap, hoe belangrijk ook, en heel ambivalent stond tegenover sociale status en aanzien— want die Afgescheidenen, kleine luyden en te lang vervolgd en gediscrimineerd waren nog niet geheel geïntegreerd in het verzuilende Nederland.

Om Beukers leven nadrukkelijk te stellen onder de noemer van 'Abgeschiedenis Streben nach Einheit' gaat misschien echter wat ver. Zijn streven naar eenheid bleef in ieder geval binnen duidelijke confessionele, gereformeerde theologische grenzen. Hij vroeg steeds nadrukkelijk aandacht voor zijn Afgescheiden kerk en opvattingen. Zijn kerkelijk optreden was behoedzaam en eenheidspogingen in Duitsland en Amerika waren slechts beperkt succesvol. Hij stond echter volledig achter de eenwording van afgescheidenen en dolerenden in 1892, hoeveel bezwaren hij ook had tegen theologie en optreden van Abraham Kuiper. Maar toen Beuker in 1893 naar Amerika trok, ging het gerucht dat hij uit ongenoegen met het resultaat vertrok. Het was onwaar, toch zegt dat iets van de naam die Beuker in kerkelijke kring had. Daarbij is echter niet gezegd dat Beuker een bekrompen houwdegen en kerkist was. Hij behoorde niet tot de zware bevindelijke stroming en introvert was hij ook niet. Hij behoorde tot de generatie afgescheidenen die na 1870 zelfbewust een eigen plaats in het moderniserende Nederland zocht. Beuker bezat grote belangstelling voor zending en evangelisatie, voor onderwijs en christelijk-maatschappelijke zorg (hij was initiator van het instituut Effatha en later in Amerika van een sanatorium voor longziekten).

Beuker schreef een precies verslag van een gedegen onderzoek, dat veel informatie over die tweede generatie afgescheidenen biedt, inclusief de ontwikkelingen van de geloofsgenoten in Bentheim en Noord-Amerika. Die precisie, degelijkheid en imponerende hoeveelheid details vormen tegelijkertijd de zwakte van dit boek: het is een informatief naslagwerk, intellectueel uitdagend of boeiend is het helaas niet.

G. J. Schutte

A. Lewe, *'Invoer te lande verboden'. Een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857* (N.W. Posthumus-reeks VI; Hilversum:Verloren, 1995, 350 blz., f64,-, ISBN 90 6550 509 1).

Al decennia lang bestaat binnen de economische geschiedenis grote belangstelling voor de ontwikkeling van de handelsbetrekkingen tussen Nederland en Duitsland. Het onderzoek beperkt zich voor de negentiende eeuw meestal tot het handelsverkeer over de Rijn. In deze studie wordt echter aandacht besteed aan de handel over landwegen tussen Nederland en een tweetal Pruisische regio's, te weten Rheinland en Westfalen, in de periode 1836-1857. Deze dissertatie is dan ook een welkome aanvulling op Nustelings standaardwerk over de ontwikkeling van de Rijnvaart in de negentiende eeuw. Op basis van uitgebreid bronnenonderzoek worden handelsstromen gekwantificeerd en wordt gezocht naar verklaringen voor de geconstateerde ontwikkelingen. In een inleidend hoofdstuk wordt de sociaal-economische situatie in Nederland en Pruisen halverwege de vorige eeuw geschetst, waarbij wordt ingegaan op de handelsbetrekkingen tussen de beide landen. Vervolgens wordt in de hoofdstukken twee en drie het handels- en vervoersbeleid van Nederland en Pruisen onderde loep genomen, waarbij uitgebreid wordt ingegaan op de economische betekenis van het wegtransport.

Daarna worden in hoofdstuk vier nieuwe cijferreeksen gepresenteerd aan de hand waarvan de

landhandel in het grensgebied is geanalyseerd. Hierbij is vooral gebruik gemaakt van Duits bronnenmateriaal, de *Kommerzialnachweisungen*, een reeks bronnen waar tot op heden nauwelijks gebruik van is gemaakt en op basis waarvan het grensverkeer per buurland en uitgesplitst naar het type produkt staat opgenomen. Vervolgens worden de reeksen aan een eerste analyse onderworpen waarbij wordt nagegaan hoe de in- en uitvoer van een aantal belangrijke productgroepen zich in de loop van de periode 1836-1857 heeft ontwikkeld. Hierbij beperkt de auteur zich evenwel tot het schetsen van trendmatige ontwikkelingen. Een macro-economische verklaring wordt helaas niet geboden. Wel wordt de structuur van de landhandel vergeleken met die van de Rijnhandel. Deze vergelijking levert interessante inzichten op. Zo blijkt dat de landhandel sterk door bulkgoederen zoals steenkolen en granen wordt bepaald, terwijl in de Rijnvaart stukgoederen — en dan met name koloniale waren — het beeld bepalen.

In het tweede deel van het boek wordt de aandacht gericht op de regionale context. Evenals bij de macro-economische analyse in de eerdere hoofdstukken het geval was, wordt ook in dit deel van het boek uitgebreid aandacht besteed aan de bestuurlijke organisatie, de ontwikkeling van de infrastructuur en de kwantitatieve ontwikkeling van handel en vervoer. Het blijkt dat de landhandel meer heeft omvat dan een marginale uitwisseling van regionale agrarische Producten. Zo leveren katoenen garens en steenkool bijvoorbeeld een verrassend grote bijdrage aan de landhandel. Vanuit macro-economisch perspectief mag de betekenis van de landhandel niet al te groot zijn geweest, voor bepaalde productgroepen was deze evenwel van wezenlijk belang. Nog belangrijker evenwel is de grote aandacht die wordt besteed aan het grensoverschrijdend aspect van economische ontwikkeling. Aan het begin van de jaren tachtig wees Sidney Pollard er al op dat het proces van economische ontwikkeling zich niets aantrekt van politieke scheidslijnen. De studie van Lewe is dan ook een dappere poging om de ontwikkeling van de handel in het licht van zowel internationale, nationale als regionale factoren te bestuderen.

Deze analyse is evenwel niet op alle punten geslaagd. Hoewel er veel nieuw cijfermateriaal met betrekking tot de Pruisisch-Nederlandse landhandel wordt gepresenteerd, is het niet duidelijk op welke gronden handelsactiviteiten gerangschikt zijn onder de noemer 'internationaal', 'nationaal' dan wel 'regionaal'. Het ontbreekt aan rigide statistische criteria om een dergelijk onderscheid te maken. Hierdoor wordt een analyse van het belang van de regionale versus nationale factoren in niet onbelangrijke mate belemmerd.

Voorts heeft de auteur de neiging om de ontwikkelingen op een wel zeer gedetailleerd niveau te willen volgen. De groei van het handelsvolume wordt voor de afzonderlijke douanekantoren, en uitgesplitst per produkt, in kaart gebracht en vervolgens vergeleken met de trendmatige ontwikkeling van de gehele Pruisisch-Nederlandse landhandel. Afwijkingen van deze algemene trend worden vervolgens toegeschreven aan regionale economische factoren. Soms levert deze aanpak verrassende en zeer fraaie resultaten op. Zo blijkt dat de landhandel van Coesfeld met andere regio's zich zeer sterk ontwikkelde, ondanks het feit dat er sprake was van een sterke concurrentie vanuit de Rijnvaart en de spoorwegen. Lewe verklaart deze uitzonderlijke ontwikkeling uit de toenemende economische vervlechting van Coesfeld met Twente. Een dergelijke interpretatie behoort evenwel tot de uitzonderingen. Lewe raakt soms het zicht kwijt op de grote lijnen. Door de bestudering van regionale bronnen, komt zij vaak ook tot 'regionaal gebonden' conclusies. De wijze waarop 'nationale' en 'regionale' factoren op elkaar inwerken wordt daarentegen niet systematisch geanalyseerd. Processen van regionale integratie, die zo kenmerkend zijn voor de economische ontwikkeling in de negentiende eeuw, blijven hierdoor vrijwel geheel buiten beschouwing. Dit neemt overigens niet weg dat deze studie zeer gedegen van opzet is en dat hiermee een zeer wezenlijke bijdrage is geleverd aan de geschiedenis van de Nederlandse handel in de negentiende eeuw.

G. J. Hooykaas, F. Santegoets, ed., *De briefwisseling van J. R. Thorbecke, V, 1845-1853* (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1996, 628 blz., ISBN 90 5216 069 4 geb.).

Het vijfde deel van de briefwisseling van Thorbecke is drie jaar na het vorige uitgebracht, terwijl tussen het derde en het vierde deel nog vijfjaar lagen. Ofschoon deze acceleratie waarschijnlijk mede het gevolg is van het enigszins betreurenswaardige besluit om met ingang van deel IV alleen brieven van Thorbecke op te nemen, doet de versnelling de hoop op een spoedige afsluiting van de reeks toenemen. Dat is ook wat waard.

Het vijfde deel beslaat de bekendste en meest cruciale jaren in de loopbaan van onze erflater. We hoopten daarom misschien op sensationele nieuwe feiten maar werkelijke *scoops* heeft het geduldige speurwerk van de bezorgers niet opgeleverd. Belangrijke stukken, zoals veel brieven aan zijn vrouw, het bekende 'Dagverhaal aan Adelheid' uit 1848 en de correspondentie rond het ontslag van enkele commissarissen des konings, zijn al eerder gepubliceerd maar mochten in deze definitieve uitgave natuurlijk niet ontbreken. Het is buitengewoon prettig al Thorbeckes egodocumenten uit de jaren rond de grondwetsherziening bijeen te hebben. We zouden Hooykaas en Santegoets echter ernstig tekort doen, indien we de publicatie zouden zien als een werk dat slechts de puntjes op de i zet. Bij het doorbladeren van het boek valt al snel de wisselende corpgrootte op. Die afwisseling is het gevolg van de interessante keuze om niet alleen Thorbeckes particuliere brieven op te nemen maar ook de ambtelijke missiven die onder zijn verantwoordelijkheid uitgingen van het ministerie van binnenlandse zaken en de raad van ministers. Terecht hebben de bewerkers zich daarbij beperkt tot die brieven, die duidelijk de hand van Thorbecke laten zien. Voor de lezers is die hand aanschouwelijk gemaakt door de ambtelijke minuuttekst in een kleiner corps dan Thorbeckes aanvullingen en verbeteringen te laten zetten. Degenen die de complete ambtelijke versies zouden willen raadplegen (dus exclusief de toevoegingen van de minister) en toegang hebben tot internet, kunnen via de *homepage* van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis (<http://www.konbib.nl/ing>) de database met de ontwerpen bereiken en eventueel downloaden. Dat is niet louter tijd verdrijf voor internetverslaafden of editiespecialisten. Ten eerste blijkt bij vergelijking van de ambtelijke minuut en de ministeriële missive de niet geringe inbreng van Thorbecke zelf. Ten tweede krijgen we op deze manier inzicht in de ambtelijke routine op een ministerie in het midden van de vorige eeuw. Dat is een belangwekkend onderdeel van de bestuursgeschiedenis, dat ontbreekt in de geschiedenissen van departementen die tot op heden verschenen zijn. In de voetnoten van de reguliere briefwisseling wordt bovendien vaak kort ingegaan op de andere stukken (particuliere brieven, missiven van commissarissen des konings en andere ambtenaren in den lande) die in het dossier in kwestie berusten, zodat het onderwerp van een brief en de besluitvorming goed uit de verf komen. Een snelle telling leert ons dat er 217 missiven opgenomen zijn, die uit de archieven van binnenlandse zaken stammen. De ambtelijke herkomst van de correspondentie geeft een beeld van Thorbeckes bemoeienis met de afdelingen van het ministerie (ook al moet natuurlijk niet over het hoofd gezien worden dat materiaal verloren is gegaan en dat sommige afdelingen meer stukken produceerden dan andere). Het is niet verwonderlijk dat het merendeel (120) afkomstig is uit het kabinet van de minister. Met zijn kabinet onderhield Thorbecke ongetwijfeld nauw contact om de meest vertrouwelijke zaken te regelen. Opvallend is wel dat van de overige brieven verreweg de meeste (69) ten burele van de afdeling binnenlands bestuur zijn opgesteld. 21 komen van de afdeling onderwijs, kunsten en wetenschappen, terwijl de afdelingen armwezen, medische politie, statistiek en waterstaat slechts met een enkel stuk vertegenwoordigd zijn. Kunnen we uit deze cijfers de conclusie trekken dat Thorbecke meer aandacht had voor de uitvoering van de kieswet, de provinciale wet en de gemeentewet dan voor de voorbereiding van wetten op het onderwijs en het armbestuur?